

ПОДЗЕМЉЕ

Прва дворана¹

У подземље се улази кроз распукло дебло старог јасена.

Топлотни талас позног лета, оморина. Пчеле тромо круже изнад ливадске траве. Златна усправног кукуруза, зелена свежих откоса, црна гачаца на стрњици. Негде доле у низији невидљива ватра гори, стуб дима се диже. Дете убацује камен по камен у металну канту, *цинї, цинї, цинї*.

Стазом преко поља, покрај брега на истоку обележеног низом од девет округлих гробних хумки, што штрче на тлу као кичмене кости. Три коња у светлуцавом облаку мува, непомична сем што замахну репом, трзну главом.

Преко ногоступа на кречњачком зиду и дуж потока до честара у удубини из које расте древни јасен. Крошња му се извија ка небу и временским условима. Његове дуге гране повијају се ниско укруг. Корење му сеже дубоко испод земље.

Ласте вијугају и врзмају се, перје им се пресијава. Брегунице секу ваздух уздуж и попреко. Лабуд високо лети ка југу лепетавим крилима. Надземни свет је врло леп.

Удно јасена дебло се раздваја и твори неравну пукотину, широку тек толико да човек зађе у шупље средиште дрвета – и одатле крочи у мрачни простор што се доле отвара. Ивице просека су до сјаја углачали људи који су претходно прошли туда, кроз стари јасен ка улазу у подземље.

Испод јасеновог стабла, распростире се лавиринт.

Наниже између корења ка каменом пролазу што се стрмо спушта дубоко у земљу. Боје се свде на сиве, смеђе, црну. Хладан ваздух промиче. Изнад је чврста стена, апсолутна материја. Површину је тешко и замислити.

Ступање у пролаз; пружа се лавиринт. Бочни расцепи кривудају. Тешко је држати правац. Простор се понаша чудно – као и време. Време протиче другачије ту у подземљу. Згушњава се, сабија, тече, хита, успорава.

Пролаз скреће, скреће поново, сужава се – и доводи до ненаданог простора. Улаз у дворану. Звук сад тутњи, одјекује. Зидови дворане испрва делују голо, али онда се догађа нешто необично. Призори из подземља почињу да се указују на камену, историјски међусобно удаљени, али спојени одјеком.

У пећини унутар литице од краса, нека прилика удише пуна уста црвеног праха од окера, спушта леву шаку на зид пећине – раширени прсти, истурен палац, хладни длан на стени – а онда дува снажно онај окер преко надланице. Прашина се распршује, а кад се рука склони, остаје њен сабласни отисак – камен око шаке попримио је црвену боју окера. Шака се премешта, човек поново дува прах и остаје још један бледи обрис. Калцит ће прекрити те отиске, утиснути их. Отисци ће преживети преко 35.000 година. Знаци чега? Радости? Упозорења? Уметности? Живота у тмини?

¹ Одломак из књиге *Подземље (Underland)* која ће се током 2024. појавити у издању КЦНС. (Прим. прев.)

У плитко, пешчано тло северне Европе, отприлике пре шест хиљада година, тело младе жене – умрле на порођају са сином – спушта се нежно у гроб. Поред ње се полаже бело крило лабуда. Потом се на крило смешта тело њеног сина, тако да је дете у двострукој колевци у смрти – у лабудовом перју и мајчином наручју. Обла земљана хумка уздиже се да обележи њихово гробно место: жене, детета и крила белог лабуда.

На острву у Средоземљу, триста година пре оснивања Римског царства, ковач завршава сребрни новчић. На лицу новчића је четвртасти лавиринт с улазом на горњој ивици и сложеном стазом до средишта. Зидови лавиринта – као обод новчића – благо су издигнути и углачани тако да се пресијавају. У средиште лавиринта усечена је фигура створења с главом бика и ногама човека – Минотаур, који у тами вреба све што наиђе.

Шест стотина година касније, млада жена седи пред портретистом у Египту. Обукла се крајње отмено за ту прилику. Има истакнуте тамне обрве и крупне тамне очи, готово црне. Коса јој је зачешљана уназад и држи је метална трака на којој је златна перла; жена носи златну мараму и брош. Сликар користи врели восак, златни листић и обојене пигменте, наноси их на дрво. Ствара посмртни лик младе жене. Кад она умре, замотаће га у траке од тканине да мумифицирају њено тело тако да јој тај лик замени право лице. Док јој се тело буде распадало под завојима, портрет неће старити. Добро је такве послове свршити раније, док човек изгледа посве једно. Тело ће јој сместити у некрополу – град мртвих саграђен на улазу у улегнуту депресију у пустињи, у закопану дворану окружену кречњаком и покривену кварцитним плочама да одагна пљачкаше гробова, у близини одаја у којима се налазе мумифицирана тела преко милион ибиса.

Испод висоравни на југу Африке, поткрај деветнаестог столећа, рудари километрима пузе кроз уски тунел – пробијен дубље испод земље на том месту него било где другде на свету у тадашњем тренутку – теглећи руду с потонулог златног гробена. Неколицина њих, који су се с неколико хиљада других доселили у ту област због посла, убрзо ће страдати у одронима и другим несрећама. Више њих ће споро умирати од силикозе изазване удисањем прашине у смртоносној тами, из године у годину. Ту је људско тело у потпуности потрошно, држе корпорације у чијем су власништву рудник и тржишта која њиме управљају – ситно, неквалификовано оруђе за вађење руде које чека замена кад се поквари или потроши. Руда коју људи износе је издробљена или таљена, а богатство које приходује пуни џепове деоницара у далеким земљама.

У пећини у подножју индијских Хималаја, недуго након Поделе Индије, млада жена медитира шеснаест сати дневно, седамдесет пет дана. Седи непомицна као камен док медитира, изузев што јој се уста померају док мрмља мантре. Углавном излази ноћу; кад је ведро, види се како се Млечни пут разлеже изнад врхова. Живи од воде из свете реке коју пије из шака, као и од убраних дивљих бобица и воћа. Мантре, самоћа и тама доносе јој нове спознаје, а женина визија доживљава корениту промену. Кад најзад оконча осаму, осећа се бескрајно попут небеса, старо попут планина, безоблично попут звездане светлости.

Пре тридесет година, дечак и отац рачвастим крајем чекића подижу подну даску у кући из које ће се ускоро одселити. Направили су временску капсулу од тегле за цем. У теглу је дечак ставио предмете и поруке. Калупно ливени модел бомбардера. Његова лева шака оцртана црвеним мастилом на белом папиру. Описао је себе за оног ко пронађе теглу: *Прилично висок за свој узраст, врло њлаве косе, њшово беле. Највећи сѝрах, нуклеарни раѝ.* Написано је оловком на страници из свеске. Заустављени сат са светлећим казаљкама и бројчаником који воли да обгрли шакама да би видео како бројеви сијају. У теглу сипа шаку пиринча који ће упити влагу, чврсто заврће месингани поклопац, ставља теглу у скровиште и поново закуцава даску.

Дубоко у угашеном вулкану ископана је мрежа тунела изнад раседа у земљиној кори познатог као Плес духова. Прилазни ходници спуштају се кроз искошене слојеве и поравнавају се у стоваришној зони, подељеној на ходнике за одлагање. Намера је да се у тим ходницима закопа нуклеарни отпад високог нивоа: радиоактивни пелет уранијума обложен гвожђем, а потом бакром, а онда затрпан изнад раседа Плес духова да зрачи милионима година до истека свог времена полураспада. Временска скала те претње толика је да они који закопавају отпад морају да се суоче с питањем како пренети поруку да је опасан у далеку будућност. Тај ризик ће надживети не само своје творце него вероватно и целу врсту својих твораца. Како обележити тај локалитет? Како рећи ко зна којим бићима што ће се обрести на том месту у пустињи да је садржај стеновитог саркофага безнадежно опасан, да нема никакву вредност, да се *никад не сме дирати*?

А на блатњавој полици, четири километра дубоко у мрежи пећина испод планине у којој су их заробиле бујичне воде, дванаест дечака и њихов фудбалски тренер седе у потпуном мраку, штеде батерије на телефонима, чекају данима да виде да ли ће се вода подићи или повући – или да ли ће им неко чудом притећи у помоћ. Са сваким сатом, дисањем смањују количину кисеоника у дворани, а повећавају нивое угљен-диоксида. Изнад планине се навлаче монсунски облаци, прети нова киша. Изван планине окупља се хиљаде спасилаца из шест земаља. У почетку не знају да ли су дечаци живи. Проналазе отиске шака у блату на зидовима дворане тек након три километра од улаза. Рађа се нада. Рониоци залазе све даље у поплављене пролазе. Девет дана након уласка у планину, дечаци чују звуке из реке која протиче крај њихове стене. Потом виде лескање светла у води. Мехурићи се дижу. Светла извиру. Човек израња. Дечаци и тренер трепћу обасјани лампом на рониочевој глави. Један дечак подиже руку у знак поздрава, а ронилац одговара истим покретом. „Колико вас је?“, пита ронилац. „Тринаест“, одговара један. „Много људи долази“, говори ронилац.

И тако се описани призори из подземља одвијају на зидовима те незамисливе дворане, доле у лавиринту испод распуклог јасена. Иста три задатка понављају се у разним културама и епохама: склонити драгоцену, црпити вредно, одложити штетно.

Склонити (успомене, важну материју, поруке, крхке животе).

Црпити (информације, богатство, метафоре, минерале, визије).

Одложити (отпад, трауму, отров, тајне).

У подземље већ дуго смештамо оно чега се плашимо и што желимо да изгубимо, као и оно што волимо и желимо да спасемо.

Силазак

Врло мало знамо о световима под својим ногама. Погледајте навише у ведрој ноћи и вероватно ћете видети светлост са звезде далеке трилионима километара или ћете разазнати кратере које су направили удари астероида на површини месеца. Погледајте наниже и поглед ће вам се зауставити на површини тла, асфалту, ножним прстима. Ретко сам се кад осећао толико далеко од људског света као кад бих се нашао само десетак метара ниже, ухваћен у блиставе чељусти кречњачке таложне плоче први пут образоване на дну древног мора.

Подземље добро чува своје тајне. Тек у последњих двадесет година еколози су успели да испрате мреже гљива које прожимају шумско тло, спајајући појединачна стабла у међусобно повезане шуме – што гљиве раде већ стотинама милиона година. У кинеској провинцији Чунгкинг, при испитивању мреже пећина 2013. године, утврђено је да она има сопствени климатски систем: каскаде накупљене измаглице која настаје у огромној централној одаји и хладну маглу која лебди у циновским магленим коморама далеко од домањаја сунца. Триста метара испод површине у северној Италији, спустио сам се у неизмерну камену ротонду, коју пресеца понорница и испуњавају дине црног песка. Пешачење преко тих дина личило је на мучно корачање кроз пустињу без дашка ветра на планети без светлости.

Зашто ићи доле? Тај чин се противи интуицији, супротставља се здравом разуму и окомитости духа. Намерно спуштање нечега испод земље готово увек произлази из жеље да се то сакрије од погледа. Активно вађење нечега испод земље готово увек захтева велики труд. Тежак приступ подземљу одавно га је претворио у средство које симболизује оно што се не може јасно изрећи или видети: губитак, тугу, опскурне дубине ума, као и, како Елејн Скари каже, „дубоку подземну чињеничност”² физичког бола.

Постоји дуга културна историја гнушања према подземним просторима, тој „грозној тами унутар света”,³ према речима Кормака Макартија. Страх и гађење су уобичајене реакције на таква окружења; прљавштина, смртност и тешки рад доминантне конотације.

Клаустрофобија је свакако најјача уобичајена фобија. Много пута сам приметио како клаустрофобија – много чешће од вртоглавице – задржава моћ чак и кад се доживљава посредно, кроз приповест или опис. Док слушају приче о заточености испод тла, људи се нелагодно врпоље, узмичу, гледају ка светлу – као да би саме речи могле да их опколе.

Још се сећам кад сам као десетогодишњак, у роману *Сугбокамен из Брисинџа* Алана Гарнера,⁴ читао како двоје деце бежи од опасности спуштајући се у рударске тунеле који пресецају пешчарску стену у Алдерли Еџу у Чеширу. Дубоко унутар литице, камени загрљај постаје толико снажан да прети да их зароби.

² Scarry, E. (1985). *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. Oxford: Oxford University Press, 3.

³ Makarti, K. (2009). *Krvavi meridijan*. (G. Kapetanović, prev.). Beograd: Beobook, 87.

⁴ Garner, A. (2014). *The Weirdstone of Brisingamen*. London: HarperCollins, 177–178.

Лежали су сасвим ојружени, а зигови, шло и свод су их сѝискали ѝоуиш друје коже. Гла-
ве су окренули ѝосѝранце јер би им у сваком друом ѝоложају свод набио усѝа у ѝесак и
не би моѝли да гишу. Наѝредоваѝи су моѝли само миѝољеѝи ѝрѝѝе на рукама и одѝурујуѝи
се ножним ѝрѝѝима ѝошѝо је било сасвим немоѝуѝе савијаѝи ноѝе, а свако ѝреѝибаѝе
лакѝова ѝреѝило је да им безнадежно заѝлави руке исѝод ѝела. [Онда су се Колину] ѝѝѝе
закачиле за свод – није моѝао да се ѝомери ни горе ни доле, а сѝеновиѝи језичак му се на-
бијао у ѝеваниѝе све док није јаукнуо од бола. Но, није моѝао да се ѝомери...

Срце ми је стајало од таквих пасуса, остајао сам без даха. Сад кад их поново читам, осеѝам исто. Али та ситуација ме је такође снажно привлачила у смислу наратива – и данас ме привлачи. Колин није могао да се помери, а ја нисам могао да престанем да читам.

Одбојност према подземљу почива у језику. У многим метафорама према којима живимо, висина се слави, а дубина се презире. „Подиѝи расположење” је боље него бити у „депресији” или „клонути”. „Катастрофа” дословно значи „поставити наглавачке”, а „катаклизма” значи „пропаст”. Пристрасно виђење дубине присутно је и у устаљеним конвенцијама посматрања и представљања. У књизи *Верѝикала*, Стивен Грејам описује превласт, како је назива, „равне традиције” у географији и картографији, односно проистекло „претежно хоризонтално виђење света”. Тешко нам је да избегнемо „строго равне перспективе” на које смо се навикли, тврди Грејам,⁵ он сматра да је то колико политичка, толико и перцептивна грешка, јер нас спречава да водимо бригу о подземним мрежама екстракције, експлоатације и депоновања које су потпора свету на површини.

Да, бројни су разлози зашто смо склони да не гледамо у оно што лежи испод земље. Али данас нам је важније него икад да разумемо подземље. „Натерајте себе да гледате равније”, наређује Жорж Перек у *Роду ѝросѝора*.⁶ „Натерајте себе да гледате дубље”, узвратио бих. Подземље је кључ материјалних структура савременог постојања, као и наших сећања, митова и метафора. Оно је терен који свакодневно промишљамо и према којем се свакодневно обликујемо. А опет смо несклони да уважимо присуство подземља у својим животима или признамо ѝегове непријатне облике у својој машти. „Равне перспективе” делују све неприкладније за дубоке светове које насељавамо, као и за временски далекосежна наслеђа која остављамо.

Тренутно живимо у антропоцену, епохи неизмерних и често страшних промена на светском нивоу, у којој „криза” опстојава не само као вечито отклањана будућа апокалипса већ као трајна околност коју најтеже проживљавају најрањивији. Време је суштински разглобљено, као и место. Оно што је требало да остане закопано, непозвано се подиже. Суочавајуѝи се с тим израћањима, тешко нам је да одвратимо поглед, кад нас дограби опсценост тих упада.

На Арктику, древне наслаге метана цуре кроз „прозоре” у земљи које је отворило топлење пермафроста. Споре антракса ослобађају се из лешева ирваса затрпаних у некада залеђеном тлу, а сад ископаних услед ерозије и топлоте. У шумама источног Сибира зјапи кратер у све мекшем тлу, гута десетине хиљада стабала и

⁵ Graham, S. (2016). *Vertical: The City from Satellites to Bunkers*. London: Verso, 4–7.

⁶ Perec, G. (1997). *Species of Spaces and Other Pieces*. (J. Sturrock, trans.). Harmondsworth: Penguin, 51.

открива слојеве старе двеста хиљада година – тамошњи Јакути ту рупу називају „вратима подземља”. Смањивање алпских и хималајских глечера разоткрива тела заточених у њиховом леду пре много деценија. Широм Британије, недавни топлотни таласи узроковали су да трагови древних грађевина – римских стражарских кула, неолитских плотова – затрепере и укажу се као трагови у усевима видљиви с висине: јаловост као рендген, издизање потонуле земљишне прошлости у сушној пошаст. Тамо где река Лаба протиче кроз Чешку, летњи нивои воде недавно су пали толико ниско да се појавило „камење глади” – издубљене громаде које су се вековима користиле да забележе суше и упозоре на њихове последице. На једном таквом камену глади пише: *Wenn du mich siehst, dann wein*, односно: „Ако ме видиш, плачи.” На северозападу Гренланда, америчка ракетна база из доба Хладног рата, која је затрпана под ледену капу пре педесет година и садржи стотине хиљада литара хемијских контаминираних супстанци, почела је да избија на видело. „Проблем није”, како пише археолошкиња Тора Петурсдотир, „што нешто остаје закопано дубоко у слојевима већ у томе што оно преживљава, наживљава нас и враћа нам се силовито како нисмо ни претпоставили да може... Као мрачна сила ’успаваних цинова’”,⁷ чији је сан у дубокој прошлости напрасно прекинут.

„Дубока прошлост” хронологија је подземља. Дубока прошлост су вртоглава пространства Земљине историје која се протежу до данашњег тренутка. Дубока прошлост мери се јединицама пред којима човек у тренутку постаје безначајан – у епохама и еонима, уместо у минутима и годинама. Дубоку прошлост бележе камење, лед, сталактити, седименти с морског дна и померања тектонских плоча. Дубока прошлост се отвара ка будућности једнако као и ка прошлости. Земља ће остати у мраку кад сунце исцрпи своје гориво, отприлике за пет милијарди година. Стојимо на врховима прстију, али и на петама, на ивици.

Опасна се утеха може изнаћи у дубокој прошлости. Привлачи нас етичко једење лотоса. Шта вреди наше понашање, кад ће *хомосаијенс* нестати са Земље за трен геолошког ока? Посматрана из перспективе пустиње или океана, људска моралност делује апсурдно – обезвређена је до безначајности. Тврдње о вредности делују узалудно. Јасна онтологија мами: сав живот је једнако неважан спрема коначне пропасти. Нестанак неке врсте или екосистема једва је битан у контексту планетарних циклуса ерозије и обнове.

Требало би да се одупремо таквом инертном размишљању; заправо, требало би да подстакнемо супротну мисао – дубока прошлост јесте радикална перспектива, која нас тера на акцију, не у апатију. Јер размишљање у оквирима дубоке прошлости може да буде средство не бекства из наше проблематичне садашњости већ пре њеног преосмишљавања; потирања њених хитрих похлепа и бесова старијим и споријим причама о настанку и нестанку. У најбољем свом издању, свест о дубокој прошлости може нам помоћи да сагледамо себе као мрежу дара, наследства и наслеђа која се протеже милионима година у прошлост и милионима година у будућност, наводећи нас да размислимо шта остављамо иза себе за епохе и бића која ће доћи након нас.

⁷ Pétursdóttir, Þ. (2018). “Drift”. *Multispecies Archaeology*. (S. E. Pilaar Birch, ed.). London: Routledge, 2018, 85–102, 98; видети и: Pétursdóttir, Þ. (2017). “Climate Change? Archaeology and Anthropocene”. *Archaeological Dialogues* 24: 2, 182–193.

Кад се сагледа кроз дубоку прошлост, све наизглед инертно оживљава. Нове одговорности се обзнањују. Заједништво постојања пада на ум и запада за око. Свет поново постаје сабласно разнолик и треперав. Лед дише. Стене имају плиму и осеку. Као и планине. Камење пулсира. Живимо на немирној Земљи.

~

Најстарије приче из подземља приповедају о опасним силасцима у тмину како би се дошло до неког или нечег отпремљеног у домен мртвих. Једна варијанта *Епа о Гилгамешу* – написана око 2100. године пре нове ере у Сумеру – говори о таквом путовању, на које је кренуо Гилгамешов слуга Енкиду, који се спустио у „подземни свет” у име свог господара како би вратио изгубљени предмет. Енкиду плови кроз олују и град што га бије попут „чекића”, барка му подрхтава од удара таласа који нападају попут „насртљивих корњача” и „лавова”, али свеједно стиже у подземни свет. Тамо, међутим, сместа доспева у заточеништво, из којег се ослобађа кад млади ратник Уту отвори рупу на површини и износи Енкидуа назад на лепршави лахор. Горе на сунцу, Енкиду и Гилгамеш се грле, љубе и разговарају сатима. Енкиду није вратио изгубљени предмет, али јесте донео драгоцене вести о несталим људима. „Јеси ли видео моју мртворођену чељад која никад живот спознала нису?”, пита Гилгамеш потиштено. „Видео сам их”, одговара Енкиду.⁸

Сличне приче понављају се у светским митовима. Класична књижевност бељежи бројне примере феномена који се у грчком називају *кашабасис* (спуштање у подземље) и *некуиа* (постављање питања духовима, боговима или мртвима о световној будућности), а међу њима су Орфејев покушај да врати вољену Еуридику из Хада, као и Енејино путовање – предводила га је Сибила, а штитила Златна грана – с циљем да се саветује са сеном свог оца. Недавно спасавање тајландских фудбалера из самотне дворане дубоко унутар планине била је модерна катабазија – прича је привукла пажњу целог света делом и зато што је поседовала снагу мита.

Све те приповести сугеришу нешто наоко парадоксално: да мрак може бити медијум визије и да спуштање може бити ступање према откровењу, а не ка губитку. Енглески глагол *understand* [разумети] и сам има старо значење „проћи испод нечега да би га у потпуности појмио”. *Discover* [открити] значи „откопати нешто”, „сићи и изнети на видело”, „донети из дубине”. Те асоцијације су древне. Најранији примери пећинског сликарства у Европи – у виду насликаних мердевина, тачака и отисака шаке на зидовима шпанских пећина – потичу приближно од пре 65.000 година, отприлике 20.000 година пре него што се верује да је *хомосапијенс* стигао у Европу из Африке. Те слике су оставили уметници неандерталци. Много пре него што су анатомски модерни људи доспели у данашњу Шпанију, пише археолог одговоран за датирање тих уметничких дела, „људи су путовали у таму”.⁹

⁸ “Gilgamesh, Enkidu and the Nether World” (1998). Version A, in: J. A. Black, G. Cunningham, E. Flückiger-Hawker, E. Robson & G. Zólyomi, *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*, Oxford, <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1814.htm>.

⁹ Pike, A. in: Marris, E. (2018). “Neanderthal Artists Made Oldest-Known Cave Paintings”. *Nature*, 22. 2. 2018.

Подземље је прича о путовањима у таму и силасцима у потрази за знањем. Протеже се од тамне материје настале при рођењу васионе до нуклеарних будућности неког предстојећег антропоцена. Током путовања у далеку прошлост предузетог између те две далеке тачке, линија око које се казивање плете јесте садашњост у вечитом кретању. У њеним поглављима, држећи се теме, шири се потповршинска мрежа одјека, образаца и веза.

Има више од петнаест година како пишем о односима крајолика и људског срца. Почело је као жеља да се реши лична мистерија – зашто су ме планине толико привлачиле као младића да сам, понекад, био спреман и да погинем због љубави према њима – а расплело се у пројекат помног мапирања изведеног у више од пет књига и на безмало две хиљаде страница. Од залеђених врхова највиших светских планина, пратио сам наниже путању до засигурно крајње тачке, истражујући спратове простора који лежи испод површине. „Силазак дозива / као успон што је дозивао”, написао је Вилијам Карлос Вилијамс у позној песми.¹⁰ Било је потребно да зађем у другу половину живота да бих разумео део те Вилијамсове мисли. Под земљом сам видео оно што се надам да никад нећу заборавити – и оно чему бих волео да никад нисам сведочио. Књига за коју сам мислио да ће бити најмање људска поста-ла је, на моје изненађење, најшире пријемчива. Ако је слика у средишту већине текстова које сам написао у прошлости спуштено и подигнуто стопало пешака, слика у срцу ових страница јесте отворена шака, раширена у знак поздрава, саосећања или да би оставила траг.

Већ неко време прогони ме лапонска визија подземља као савршене обрнуте верзије људског домена, где је тло увек огледало, такво да „стопала мртвих, који морају да ходају наглавачке, додирују стопала живих, који стоје усправно”.¹¹ Дирљива ми је блискост тог положаја – мртви и живи стоје табан на табан. Гледајући фотографије раних отисака шака на зидовима пећина Малтравијесо и Ласко или оних на острву Сулавеси, замишљам како полажем длан тачно на отиске које су оставили непознати творци. Замишљам, такође, да осетим и топлу шаку која притиска зид из унутрашњости хладне стене и склапа се с мојом, прст на прст, у том сусрету отворених шака кроз време.

~

Мало пре него што ћу кренути на овде описана путовања, добио сам два предмета. Оба су дошла уз захтев, а услов да их добијем на дар био је да пристанем да испуним те захтеве.

Први предмет је двоструко ливени бронзани ковчежић величине лабудовог јајета, чија се тежина осети на длану. Реч је о шкрињици токсичног садржаја. Њен творац је пописао личне демоне на лист папира: своје мржње, страхове и поразе, бол који је нанео другима и бол који су други нанели њему – све најгоре што је имао на уму. Онда је спалио папир и затворио пепео у ковчежић. Потом је извео двоструко ливење на ковчежићу, направивши други слој од бронзе како би што чвршће

¹⁰ Viliјams, V. K. (1983). *Izabrane pesme*. (D. Popović Srdanović, prev.). Beograd: Nolit.

¹¹ Bradley, R. in: Ingold, T. *ANP*, 12; видети: Ingold, T. (1986). *The Appropriation of Nature*. Manchester: Manchester University Press, 246.

чувао садржину. Спољни слој од бронзе се изрвао и скорио у процесу ливења, тако да изгледом подсећа на површину какве планете или на временске прилике изнад ње. Онда је закуцао четири ексера у средину ковчежића, одсекао им врхове и поравнао их турпијом. Тај предмет је изванредно моћан и карактерише га обредна снага творевине. Могао је настати било кад у протеклих две и по хиљаде година, али направљен је недавно.

Ковчежић сам добио под условом да га оставим на најдубљем и најбезбеднијем подземном месту до којег дођем – на месту с којег се никад неће вратити.

Други предмет је сова изрезбарена од комада китове кости, талисман који подразумева магију. Мањи усан од чије је кости сова направљена насукао се мртав на обалу једног хебридског острва. Ребро му се углачало у попречне пресеке, сваки дебео мање од центиметар и по и дуг петнаест центиметара. Један тај попречни пресек исечен је потом у облик сове са четири бритка ударца оштрицом – два за очи и два за контуре крила. Предмет је изузетно леп и карактерише га једноставност творбе особена за ледено доба. Могао је настати било кад у протеклих 20.000 година, али направљен је недавно.

Сову сам добио под условом да је носим са собом све време које проведем под земљом, да ми помогне да видим у мраку.

(С енглеској превео Ђорџ Цвијановић)